

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικῶν
Πολιτικῶν

Η ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΣΙΝΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΥΡΕΣΗΣ ΠΟΡΩΝ

---

*Αντιγόνη Βουλγαράκη,
Πολιτική Επιστήμονας, MSc Ευρωπαϊκό Δίκαιο & Πολιτική,
επιστημονική συνεργάτιδα ΕΝΑ*

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

Η ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΣΙΝΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΥΡΕΣΗΣ ΠΟΡΩΝ

Αντιγόνη Βουλγαράκη,
Πολιτική Επιστήμονας, MSc Ευρωπαϊκό Δίκαιο & Πολιτική,
επιστημονική συνεργάτιδα ΕΝΑ

Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης

Ιούλιος 2023

Εισαγωγή

Η Ευρωπαϊκή Ένωση στη σκιά μιας τριπλής απειλής (ενεργειακή, κλιματική, βιομηχανική υστέρηση ή και περαιτέρω αποβιομηχάνιση), επιδιώκει στόχους που υπαγορεύονται από τις νέες συνθήκες και εντεινόμενες προκλήσεις. Ξεχωρίζουν ειδικότερα η διασφάλιση της ενεργειακής επάρκειας με όρους οικονομικής προσιτότητας, η ενίσχυση της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, η επίτευξη των κλιματικών στόχων και η αναδιαμόρφωση των εφοδιαστικών αλυσίδων για προϊόντα στρατηγικού χαρακτήρα.

Το τελευταίο διάστημα υπήρξε καταλυτικό ως προς τη λήψη αποφάσεων για νομοπαραγωγή σε ενωσιακό επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε πληθώρα προτάσεων Κανονισμών σε μια προσπάθεια να ανταποκριθεί στις γεωοικονομικές προκλήσεις και να ενισχύσει το θεσμικό-νομικό πλαίσιο που διέπει κομβικής σημασίας τομείς της Πράσινης Συμφωνίας.

Η όποια πρωτοβουλία ωστόσο υπόκειται σε χρηματοοικονομικούς περιορισμούς που συνδέονται με τη φύση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος (πολύπλοκες διαδικασίες λήψης αποφάσεων, άνισες δυνατότητες άσκησης αντικυκλικής οικονομικής πολιτικής από τα κράτη-μέλη κ.α). Εν προκειμένω, ελλείπει μιας ενιαίας δημοσιονομικής πολιτικής, και με δεδομένες τις δυσθεώρητες επενδυτικές δαπάνες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση της τριπλής κρίσης, το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο είναι εφικτή η εκπλήρωση των στόχων και των πρόσφατων πρωτοβουλιών σε ένα πλαίσιο αμφίβολης ανάπτυξης, νομισματικής σύσφιξης και δημοσιονομικής περιστολής.

Ο τελευταίος δε περιορισμός -συνδυαστικά με τη νέα στρατηγική επιτοκίων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) από το 2022 για την αντιμετώπιση του πληθωρισμού- αποκτά μεγαλύτερη σημασία αν σκεφτούμε την απενεργοποίηση της ρήτρας διαφυγής του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης από το 2024, καθώς και την τάση ευρωπαϊκών επιχειρήσεων να αναθεωρούν τα επενδυτικά τους σχέδια εις βάρος της Ευρώπης και προς όφελος των ΗΠΑ σε συνέχεια του αμερικανικού προγράμματος IRA (Inflation Reduction Act), στο πλαίσιο του οποίου προβλέπονται δαπάνες 369 δις. δολαρίων για προσέλκυση επενδύσεων.

Αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης συνιστά η ανάδειξη του επενδυτικού κενού που παρατηρείται για την επίτευξη της ενεργειακής και κλιματικής μετάβασης στην Ευρώπη, για την επίσπευση της οποίας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε πρόσφάτως μια σειρά νομοθετικών προτάσεων. Έτσι, γίνεται αρχικά μια σκιαγράφιση των εν λόγω προτάσεων και εν συνεχεία, αναλύεται το ζήτημα του χρηματοδοτικού κενού για την υλοποίηση των απαιτούμενων πολιτικών.

Ως εκ τούτου, γίνεται αντιληπτό ότι το βασικό διακύβευμα της ανάλυσης μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: η ενεργειακή και κλιματική μετάβαση συνεπάγεται την κινητοποίηση πόρων, η επαρκής εξασφάλιση των οποίων έχει ήδη τεθεί εν αμφιβόλω. Η συζήτηση αυτή στο δημόσιο διάλογο αναφέρεται ως «χρηματοδοτικό ή επενδυτικό κενό». Ωστόσο, η υιοθέτηση και εφαρμογή των νέων νομοθετικών προτάσεων που αναλύονται παρακάτω (και που αναμφισβήτητα θα καθορίσουν τις δράσεις της ΕΕ στο εξής), συνεπάγεται επιπρόσθετους πόρους, επιδεινώνοντας έτσι περαιτέρω το μείζον «πρόβλημα» της χρηματοδότησης.

4+1 πρόσφατες νομοθετικές πρωτοβουλίες της ΕΕ και κριτική επισκόπηση αυτών

1. Βιομηχανικό Σχέδιο της Πράσινης Συμφωνίας.¹ Πρόκειται για ένα σύνθετο σχέδιο που συμπληρώνει τα σχέδια Green Deal και REPowerEU, στόχος του οποίου είναι η δημιουργία ανταγωνιστικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή βιομηχανία μηδενικών καθαρών εκπομπών και η οικοδόμηση ενός πιο υποστηρικτικού περιβάλλοντος για την ενίσχυση της παραγωγικής ικανότητας της ΕΕ όσον αφορά τις «καθαρές τεχνολογίες». Εδράζεται σε τέσσερις πυλώνες:

α) απλοποίηση του ρυθμιστικού περιβάλλοντος (με έμφαση στην ανάπτυξη βιομηχανίας μηδενικών εκπομπών και στις «καθαρές» τεχνολογίες)²,

β) ταχύτερη πρόσβαση στη χρηματοδότηση (με έμφαση στη δημόσια και ευρωπαϊκή χρηματοδότηση για επιτάχυνση των απαιτούμενων επενδύσεων στον τομέα παραγωγής καθαρής τεχνολογίας),

¹ Για ολόκληρο το Σχέδιο βλ. «A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age», 1 Φεβρουαρίου 2023, Διαθέσιμο στο https://commission.europa.eu/system/files/2023-02/COM_2023_62_2_EN_ACT_A%20Green%20Deal%20Industrial%20Plan%20for%20the%20Net-Zero%20Age.pdf

² Στο πλαίσιο αυτού του πυλώνα, παρουσιάστηκαν επιμέρους προτάσεις Κανονισμών και συγκεκριμένα: ο Κανονισμός για την βιομηχανία μηδενικών εκπομπών, ο Κανονισμός για τις κρίσιμες πρώτες ύλες, η πρόταση μεταρρύθμισης της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας.

γ) βελτίωση δεξιοτήτων (επισημαίνοντας ότι η πράσινη μετάβαση πρέπει να είναι ανθρωποκεντρική και ότι το 40% των θέσεων εργασίας θα κληθεί να συμβάλει στην επίτευξη της διττής μετάβασης, ενεργειακής και ψηφιακής),

δ) προσαρμογή του διεθνούς εμπορίου στην πράσινη μετάβαση, συνεργασία με τρίτες χώρες και ανθεκτικότητα εφοδιαστικών αλυσίδων. Αδύναμο σημείο του Σχεδίου συνιστά η ασάφεια ως προς το ποιες νέες τεχνολογίες θεωρούνται «καθαρές» και συνεπώς, με ποιο κριτήριο θα γίνει η κατανομή πόρων. Επιπλέον, οι πόροι που προγραμματίζεται να χρησιμοποιηθούν δεν είναι νέοι αλλά αντιθέτως προβλέπεται ανακατανομή υφιστάμενων (για παράδειγμα προβλέπεται η μεταφορά 100 δισ. ευρώ από τις πολιτικές συνοχής).

Αδύναμο σημείο του Σχεδίου συνιστά η ασάφεια ως προς το ποιες νέες τεχνολογίες θεωρούνται «καθαρές» και συνεπώς, με ποιο κριτήριο θα γίνει η κατανομή πόρων. Επιπλέον, οι πόροι που προγραμματίζεται να χρησιμοποιηθούν δεν είναι νέοι αλλά αντιθέτως προβλέπεται ανακατανομή υφιστάμενων (για παράδειγμα προβλέπεται η μεταφορά 100 δισ. ευρώ από τις πολιτικές συνοχής).

2. Η Πρόταση Κανονισμού για τη βιομηχανία μηδενικών καθαρών εκπομπών³ (Net-Zero Industry Act) συνιστά εξειδίκευση του προαναφερόμενου Βιομηχανικού Σχεδίου. Αποσκοπεί στην κλιμάκωση της παραγωγής καθαρών τεχνολογιών στην ΕΕ οι οποίες θα συνεισφέρουν σε μεγάλο βαθμό στον στόχο της απαλλαγής από ανθρακούχες εκπομπές. Στον πυρήνα του προβλέπει ότι η ενωσιακή ικανότητα παραγωγής τέτοιων τεχνολογιών πρέπει να καλύπτει το 40% των ετήσιων αναγκών της ΕΕ για την ανάπτυξη καθαρών τεχνολογιών ως το 2030. Ουσιαστικά, πρόκειται για εγχείρημα με διττό σκοπό:

- αφενός να ενισχυθεί η κλίμακα παραγωγής τεχνολογιών που είναι απαραίτητες για την ενεργειακή και πράσινη μετάβαση,
- αφετέρου να μειωθεί η εξάρτηση από αγορές τρίτων χωρών, ενισχύοντας έτσι την ανθεκτικότητα του ευρωπαϊκού ενεργειακού συστήματος.

³ Για ολόκληρη την πρόταση Κανονισμού βλ. «*Proposal for a Regulation on establishing a framework of measures for strengthening Europe's net-zero technology products manufacturing ecosystem (Net Zero Industry Act)*», 16 Μαρτίου 2023, Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0161>

Η καταγραφή των «στρατηγικών καθαρών τεχνολογιών» σε ειδικό παράρτημα⁴ του Κανονισμού αποτυπώνει την καίρια σημασία που αποδίδει η ΕΕ στον τομέα αυτόν. Εν προκειμένω, ως «στρατηγικές τεχνολογίες μηδενικών καθαρών εκπομπών» νοούνται οι εξής: ηλιακά ΦΒ⁵ και ηλιοθερμικές τεχνολογίες, ηλεκτρολυτικές κυψέλες, χειρσαία αιολική ενέργεια και υπεράκτιες ΑΠΕ, βιώσιμο βιοαέριο και βιομεθάνιο, μπαταρίες και τεχνολογίες αποθήκευσης, δέσμευση και αποθήκευση διοξειδίου του άνθρακα, αντλίες θερμότητας, τεχνολογίες δικτύου κ.α.

Η επίσπευση της πράσινης μετάβασης μέσω της κλιμακούμενης χρήσης των καθαρών τεχνολογιών συμβαδίζει με τις τάσεις που παρατηρούνται σε παγκόσμιο επίπεδο. Ειδικότερα, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Κομισιόν, η αξία της παγκόσμιας αγοράς τεχνολογιών μηδενικών εκπομπών θα ανέρχεται σε 600 δισ. ευρώ ετησίως ως το 2030, ενώ η ανάπτυξη των ΑΠΕ αναμένεται να τετραπλασιαστεί ως το 2050⁶.

Για την κινητοποίηση των απαιτούμενων επενδύσεων σε τεχνολογίες μηδενικών εκπομπών η πρόταση της Κομισιόν προβλέπει εντοπισμό των έργων προτεραιότητας που κρίνονται απαραίτητα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας μηδενικών εκπομπών στην ΕΕ, την επιτάχυνση των αδειοδοτήσεων, την υποστήριξη έργων δέσμευσης διοξειδίου του άνθρακα και την ενίσχυση δεξιοτήτων μέσω της δημιουργίας ειδικών ακαδημιών για τη βιομηχανία μηδενικών εκπομπών.

Οι επικρίσεις του προτεινόμενου Κανονισμού έχουν να κάνουν με το κατά πόσο αυτός εισάγει μια μορφή προστατευτισμού στο ελεύθερο εμπόριο και αν συμβάλει ουσιαστικά στην πράσινη μετάβαση. Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Bruegel⁷, η αντικατάσταση των εισαγωγών που προβλέπεται εμμέσως στο σχέδιο του Κανονισμού είναι βαθιά προστατευτική πρακτική και δίνει στους εμπορικούς εταίρους λάθος σήμα. Χαρακτηρίζοντας το

⁴ Βλ. ειδικότερα, "Annex. Strategic Net-Zero Technologies", European Commission, Διαθέσιμο στο: https://single-market-economy.ec.europa.eu/publications/net-zero-industry-act_en

⁵ Σε ότι αφορά την εγκατάσταση ΦΒ πάνελ και μονάδων χειρσαίας αιολικής ενέργειας επισημαίνεται η ανάγκη πρότερου χωροταξικού σχεδιασμού ώστε να αποτραπεί η δημιουργία ανταγωνιστικών συνθηκών μεταξύ ενεργειακού και γεωργικού τομέα. Μια τέτοια εξέλιξη, πέρα από τις περιβαλλοντικές προεκτάσεις που αναμφίβολα ενέχει, θα μπορούσε να οδηγήσει και στον περιορισμό της αγροτικής παραγωγής. Βλ. ειδικότερα κείμενο εργασίας του Χρ. Τσαντήλα στο πλαίσιο του Παρατηρητηρίου Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ινστιτούτου ΕΝΑ, «Ηλιακή Ενέργεια και Γεωργία: Μια άρρηκτη δυναμική σχέση», Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CE%B7%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%B5%CE%BD%CE%AD%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%BC%CE%AF%CE%B1-%CE%AC%CF%81%CF%81%CE%B7%CE%BA%CF%84%CE%B7-%CE%B4/>

⁶ Βλ. Factsheet, "EU Net-Zero Industry Act: making the EU the home of clean tech industries", Μάρτιος 2023, Διαθέσιμο στο: [file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet_Make_Europe_home_of_clean_tech_industries.pdf%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet_Make_Europe_home_of_clean_tech_industries.pdf%20(2).pdf)

⁷ Βλ. ειδικότερα "The EU Net Zero Industry Act and the risk of reviving past failures", 9 Μαρτίου 2023, Διαθέσιμο στο: <https://www.bruegel.org/first-glance/eu-net-zero-industry-act-and-risk-reviving-past-failures>

σχέδιο ως «εξίσου κακό για τον έξω κόσμο όσο ο αμερικάνικος IRA», αναφέρει ότι η ΕΕ δείχνει μ' αυτόν τρόπο ότι δεν ενδιαφέρεται για εμπορικές συνεργασίες ακόμη και αν το αποτέλεσμα αυτών είναι χαμηλότερα κόστη. Επιπλέον, υπογραμμίζει ότι η διακηρυγμένη απόφαση για εγχώρια παραγωγή τεχνολογιών δεν παρέχει τις απαραίτητες εγγυήσεις για την προμήθεια αυτών. Το ποσοστό του 40% που πρέπει να παράγεται εντός ΕΕ είναι πολύ μεγάλο, ειδικά αν σκεφτούμε ότι η ΕΕ παράγει μόνο το 10% των ηλιακών πάνελ που χρησιμοποιεί, ενώ εισάγει το 90% των φωτοβολταϊκών και το 43% των ηλεκτρικών αυτοκινήτων από την Κίνα (η οποία μάλιστα κατέχει το 90% της παγκόσμιας επένδυσης σε εγκαταστάσεις παραγωγής καθαρής τεχνολογίας)⁸. Ως εκ τούτου, προκύπτουν ανησυχίες ότι το εν λόγω νομοθετικό προσχέδιο ουσιαστικά θα επιβραδύνει την ενεργειακή μετάβαση και θα την καταστήσει πολύ πιο ακριβή.

Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι η προσέγγιση που ακολουθείται ως προς την διαμόρφωση της βιομηχανικής πολιτικής της ΕΕ βάσει των προαναφερόμενων νομοθετημάτων μοιάζει να είναι περισσότερο αποσπασματική και εστιασμένη στην πλευρά της παραγωγής. Η ανακατεύθυνση πόρων σε ευρωπαϊκές βιομηχανίες (για παράδειγμα στην ηλεκτροκίνηση) χωρίς ταυτόχρονα να ικανοποιούνται επενδυτικές ανάγκες από την πλευρά της ζήτησης (πχ υποδομές φόρτισης, ενίσχυση νοικοκυριών ώστε να μπορούν να αγοράσουν ηλεκτρικά οχήματα) επιβεβαιώνει την αντίληψη ότι δεν πρόκειται για μια ολιστική και πολύπλευρη προσέγγιση.

Ο μετασχηματισμός της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, και δη στα στενά χρονικά όρια που θέτουν τα νομοθετήματα, προϋποθέτει όχι μόνο «καρότο» (κρατική χρηματοδότηση), αλλά και «μαστίγιο» (ρυθμιστική παρέμβαση, κανόνες τιμολόγησης, αιρεσιμότητα) στοιχεία που εμφανώς εκλείπουν. Η απουσία πρόβλεψης ελεγκτικών μηχανισμών και ρυθμιστικών παρεμβάσεων επιβεβαιώνει ανησυχίες σχετικά με δυσμενείς κοινωνικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις της προτεινόμενης βιομηχανικής στρατηγικής. Μεγάλα ποσά αναμένεται να κατανεμηθούν σε ευρωπαϊκές βιομηχανίες χωρίς ωστόσο να τίθενται ως προαπαιτούμενα ζητήματα κοινωνικού και περιβαλλοντικού περιεχομένου.

⁸ Βλ. Factsheet, "EU Net-Zero Industry Act: making the EU the home of clean tech industries", Μάρτιος 2023, Διαθέσιμο στο: [file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet Make Europe home of clean tech industries.pdf%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet%20Make%20Europe%20home%20of%20clean%20tech%20industries.pdf)

3. Στο πλαίσιο της ανωτέρω ενωσιακής προσπάθειας για την δημιουργία βιομηχανίας καθαρών τεχνολογιών, εγκρίθηκε η σύσταση **Ευρωπαϊκής Τράπεζας Υδρογόνου** που θα υποστηρίζει την αύξηση της χρήσης του ανανεώσιμου υδρογόνου εντός ΕΕ, καθώς και τις εισαγωγές από εμπορικούς εταίρους (υπενθυμίζεται ο στόχος του REPowerEU για εγχώρια παραγωγή 10 εκατ. τόνων πράσινου υδρογόνου σε συνδυασμό με 10 εκατ. τόνους εισαγωγών ως το 2030). Μεταξύ των αρμοδιοτήτων που προβλέπονται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, περιλαμβάνεται η ανάληψη συντονιστικού ρόλου και η διευκόλυνση χρήσης των υφιστάμενων κοινοτικών και εθνικών κονδυλίων, η διασφάλιση διαφάνειας στις συναλλαγές και τις τιμές υδρογόνου, η διευκόλυνση εμπορικών συνεργασιών με τρίτες χώρες, καθώς και η παραγωγή υδρογόνου εντός ΕΕ.

Για την αντιμετώπιση των επενδυτικών προκλήσεων προβλέπεται η διεξαγωγή πιλοτικών δημοπρασιών, ύψους 800 εκατ. ευρώ, για την παραγωγή ανανεώσιμου υδρογόνου το φθινόπωρο του 2023. Σύμφωνα με την Κομισιόν, μέσω της δημοπρασίας θα προκρίνεται επιδότηση σε παραγωγούς υδρογόνου με τη μορφή σταθερής προμολόγησης ανά kg υδρογόνου που παράγεται, για μέγιστη περίοδο λειτουργίας δέκα ετών⁹.

4. Η Πρόταση Κανονισμού για τις κρίσιμες πρώτες ύλες (Critical Raw Materials Act)¹⁰ επιδιώκει να διασφαλίσει την απρόσκοπτη τροφοδοσία της ΕΕ όσον αφορά τις πρώτες ύλες, καθώς και να ενδυναμώσει την θέση της Ένωσης σε όλα τα στάδια της αλυσίδας αξίας των πρώτων υλών. Ταυτόχρονα, στοχεύει στη μείωση της εξάρτησης από ξένους προμηθευτές, παράμετρος ιδιαίτερας κρίσιμη αν αναλογιστούμε ότι η Κίνα είναι η πρώτη παγκοσμίως παραγωγός σπάνιων γαιών που είναι κρίσιμες για τους ηλεκτρικούς κινητήρες, τις ψηφιακές τεχνολογίες και την αιολική ενέργεια (με την ευρωπαϊκή εξάρτηση να ανέρχεται στο 90%)¹¹ και ότι κατέχει το 75% της παγκόσμιας παραγωγικής ικανότητας για μπαταρίες ιόντων λιθίου και το 97% του μαγνησίου που προμηθεύεται η ΕΕ προέρχεται από αυτήν. Εν προκειμένω, αξίζει να σημειωθεί ότι η ευρωπαϊκή ζήτηση για μπαταρίες λιθίου που χρησιμοποιούνται στα ηλεκτρικά αυτοκίνητα και στην αποθήκευση ενέργειας, αναμένεται να αυξηθεί κατά 12 φορές ως το 2023 (και 21 φορές ως το 2050), ενώ η αντίστοιχη ζήτηση για σπάνιες γαίες (rare earth metals) που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή ανεμογεννητριών θα αυξηθεί 6 φορές ως το 2030¹².

¹⁰ Για ολόκληρο το σχέδιο του Κανονισμού βλ: https://single-market-economy.ec.europa.eu/publications/european-critical-raw-materials-act_en

¹¹ Βλ. σχετική ανάλυση του Παρατηρητηρίου Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ινστιτούτου ΕΝΑ: «FORCE. Για ένα ανθρωποκεντρικό μοντέλο της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης: Βιώσιμο, δίκαιο και ανθεκτικό», Μάιος 2022, σελ. 15-18, Διαθέσιμο στο: https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2022/05/Ena_Force-1.pdf

¹² Βλ. “Factsheet: “European Critical Raw Materials Act”, European Commission, March 2023, Διαθέσιμο στο: [file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet_GD_European_Critical_Raw_Materials_Act_pdf%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/laptop/Downloads/Factsheet_GD_European_Critical_Raw_Materials_Act_pdf%20(2).pdf)

Μεταξύ άλλων, προβλέπεται ότι η ετήσια κατανάλωση στρατηγικών πρώτων υλών πρέπει να προέρχεται κατά 10% από εξόρυξη εντός ΕΕ, κατά 15% από ανακύκλωση και κατά 40% από επεξεργασία πρώτων υλών ως το 2030. Θέτει ως στόχο να μην εξαρτάται η ΕΕ από τρίτη χώρα σε ποσοστό άνω του 65% όσον αφορά τις εισαγωγές κρίσιμων πρώτων υλών, προκρίνει στρατηγικές συνεργασίες με αξιόπιστους εμπορικούς εταίρους, θέτει κριτήρια για αναγνώριση και υλοποίηση στρατηγικών έργων, υποχρεώνει τα κράτη-μέλη να εκπονούν προγράμματα έρευνας και προβλέπει δημόσια οικονομική στήριξη για έργα και εξορυκτικές δραστηριότητες σε περίπτωση που οι ιδιωτικές επενδύσεις δεν αρκούν. Η πρόβλεψη αυτή εγείρει εκ νέου περιβαλλοντικές ανησυχίες για τις προβλεπόμενες εξορυκτικές δραστηριότητες στο ευρωπαϊκό έδαφος, καθώς και προβληματισμούς ως προς τις άνισες δυνατότητες χρηματοδότησης από τα κράτη-μέλη και την αναπόφευκτη δημιουργία πρόσθετων ανισοτήτων μεταξύ των ευρωπαϊκών οικονομιών.

5. Η δέσμη νομοθετημάτων που ψηφίσθηκε προσφάτως (25.4.2022) από το Συμβούλιο της ΕΕ και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κρίνονται ως καίριας σημασίας για την επίτευξη των κλιματικών στόχων που έχει θέσει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι νέες ρυθμίσεις αφορούν στη διεύρυνση του συστήματος εμπορίας εκπομπών της ΕΕ¹⁴ και στη θέσπιση ενός μηχανισμού συνοριακής προσαρμογής άνθρακα. Ειδικότερα, προβλέπεται:

α) η συμπερίληψη της ναυτιλίας στο Σύστημα Εμπορίας Δικαιωμάτων Εκπομπών (ΣΕΔΕ), ανυψώνοντας τον στόχο μείωσης των εκπομπών στο 65% έως το 2030 σε σχέση με τα επίπεδα του 2005 στους τομείς της ενεργοβόρου βιομηχανίας, των αεροπορικών μεταφορών και της ηλεκτροπαραγωγής,

β) η σταδιακή κατάργηση των δωρεάν δικαιωμάτων εκπομπών για τον τομέα των αερομεταφορών από το 2026 και προώθηση της χρήσης βιώσιμων καυσίμων (εν προκειμένω προβλέπεται ότι ως το 2030 θα δεσμευθούν 20 εκατομμύρια δικαιώματα εκπομπών ως κίνητρο στους φορείς εκμετάλλευσης αεροσκαφών προκειμένου να αποσυνδεθούν από τα συμβατικά ορυκτά καύσιμα)

γ) η θέσπιση ενός νέου συστήματος εμπορίας εκπομπών που θα περιλαμβάνει τους τομείς των οδικών μεταφορών και των κτιρίων (EU ETS II).

Ο μηχανισμός συνοριακής προσαρμογής άνθρακα (στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται η υποχρέωση καταβολής ενός ποσού για τα εισαγόμενα προϊόντα υψηλής έντασης άνθρακα) εξυπηρετεί διττό σκοπό. Αφενός να κινητοποιήσει –ή και να εξαναγκάσει– τρίτες χώρες να υιοθετήσουν φιλικές προς το περιβάλλον παραγωγικές διαδικασίες, αφετέρου να αποτρέψει την μετεγκατάσταση της ευρωπαϊκής βιομηχανίας σε χώρες που δεν τηρούν αυστηρά περιβαλλοντικά πρότυπα. Η έναρξη ισχύος του μηχανισμού προβλέπεται το 2026 ενώ –έως το τέλος του 2025– προκρίνεται η υποχρέωση υποβολής εκθέσεων.

Τέλος, αποφασίστηκε η σύσταση του Κοινωνικού Ταμείου για το Κλίμα (Social Climate Fund) προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η κλιματική μετάβαση θα υλοποιηθεί με όρους κοινωνικής δικαιοσύνης και χωρίς αποκλεισμούς. Προς το σκοπό αυτό, προβλέπεται η χρηματοδότηση μέτρων και επενδύσεων με πόρους του ταμείου για τη στήριξη μικρών επιχειρήσεων, ευάλωτων νοικοκυριών και χρηστών των μέσων μεταφοράς (για τους οποίους εκτιμάται σημαντική οικονομική επιβάρυνση εξαιτίας του νέου συστήματος ETS II.) Η λειτουργία του Ταμείου θα αφορά την περίοδο 2026-2032, ενώ οι πόροι του θα προέλθουν από τα έσοδα που θα προκύψουν από το ETS II. Υπολογίζεται ένα μέγιστο ποσό ύψους 65 δισ. ευρώ και ένα επιπλέον 25% θα καλύπτεται από εθνικούς πόρους.

Η «ΠΡΑΣΙΝΗ» ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΣΥΝΙΣΤΑ ΤΗ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ

Η επιτακτικότητα της κλιματικής και ενεργειακής μετάβασης αναδεικνύει ως μείζον ζήτημα τη χρηματοδότηση των αναγκαίων επενδύσεων και δράσεων. Το «χρηματοδοτικό κενό» που αναγνωρίζεται πλέον ρητώς από όλους τους οργανισμούς αναδεικνύει με τη σειρά του τρία ακόμη ζητήματα:

- α) το επίπεδο της χρηματοδότησης (αν δηλαδή ο σχεδιασμός και η κινητοποίηση κεφαλαίων θα γίνει σε κεντρικό επίπεδο από την ΕΕ ή σε εθνικό από τα κράτη-μέλη),
- β) τον ρόλο του δημόσιου τομέα στην επίτευξη των κλιματικών-ενεργειακών στόχων,
- γ) το ρόλο των εργαλείων οικονομικής πολιτικής που θα χρησιμοποιηθούν.

Σύμφωνα με έκθεση του IRENA (Διεθνής Οργανισμός Ανανεώσιμης Ενέργειας)¹⁵ οι ετήσιες επενδύσεις σε τεχνολογίες καθαρής ενέργειας πρέπει να υπερβαίνουν τα 5 τρισ. δολάρια παγκοσμίως προκειμένου να επιτευχθεί η συγκράτηση στον 1.5°C ως το 2050. Αντίστοιχη είναι η εκτίμηση του Διεθνούς Οργανισμού Ενέργειας με τις παγκόσμιες αναγκαίες επενδύσεις σε καθαρή ενέργεια να υπολογίζονται σε 44 τρισ. δολάρια¹⁶, με το 80% εξ αυτών να αφορά καθαρές τεχνολογίες. Το αποτέλεσμα πρόσφατης έρευνας που καταδεικνύει ότι το 41% των προγραμματισμένων επενδύσεων ως το 2050 θα αφορά συμβατικά ορυκτά καύσιμα, έρχεται καταφανώς σε σύγκρουση με την ανάγκη χρηματοδότησης της οικονομίας με όρους μακροπρόθεσμης βιώσιμης ανάπτυξης.¹⁷

Όσον αφορά τις αμιγώς ευρωπαϊκές χρηματοοικονομικές ανάγκες, σημειώνεται ότι αρχική πρόβλεψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για πρόσθετες ετήσιες επενδυτικές ανάγκες ύψους 260 δισ. ευρώ, με την αναθεώρηση του στόχου για την μείωση των εκπομπών κατά 55% στο πλαίσιο του Fit for 55, ανέρχεται πλέον σε 350 δισ. ευρώ¹⁸. Οι εκτιμήσεις αυτές ωστόσο, κρίνονται υπο-εκτιμημένες και ανεπαρκείς εξαιτίας μεθοδολογικών αδυναμιών και παραλείψεων από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Το ετήσιο επενδυτικό κενό υπολογίζεται μέχρι 855 δισ. ευρώ χωρίς μάλιστα να προσμετρώνται οι δαπάνες για τον μετασχηματισμό του τομέα των μεταφορών.

Στο ίδιο μήκος κύματος, η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων εκτιμά ότι απαιτούνται 400 δισ. ευρώ κάθε χρόνο ως το 2030 αν η ΕΕ θέλει να «πιάσει» τον ενδιάμεσο στόχο μείωσης των εκπομπών κατά 55% ως το τέλος της δεκαετίας¹⁹. Επιμέρους εκτιμήσεις της Κομισιόν απαιτούν πρόσθετες επενδύσεις ύψους 29 δισ. ευρώ στο δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας ως το 2030, 10 δισ. ευρώ σε υποδομές αερίου και LNG, καθώς και 210 δισ. ευρώ για την υλοποίηση του σχεδίου REPowerEU ως το 2027²⁰.

¹⁵ Βλ. “World Energy Transitions Outlook 2023”, IRENA, σελ. 4 Διαθέσιμο στο: <https://www.irena.org/Publications/2023/Mar/World-Energy-Transitions-Outlook-2023>

¹⁶ Βλ. Energy Overview 2023, European Investment Bank, Διαθέσιμο στο: https://www.eib.org/attachments/lucalli/20220286_energy_overview_2023_en.pdf

¹⁷ Βλ. “World Energy Transitions Outlook 2023”, IRENA, σελ. 16 Διαθέσιμο στο: <https://www.irena.org/Publications/2023/Mar/World-Energy-Transitions-Outlook-2023>

¹⁸ Για μια αναλυτικότερη επισκόπηση του συγκεκριμένου θέματος βλ. τη σχετική μελέτη του Παρατηρητηρίου Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ινστιτούτου ΕΝΑ, σελ.4-9, Μάρτιος 2022, «Στόχοι, προτεραιότητες και πολιτικές της ενεργειακής μετάβασης στην Ευρώπη και την Ελλάδα», Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%87%CE%BF%CE%B9%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B1%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82/>

¹⁹ Βλ. Energy Overview 2023, European Investment Bank, Διαθέσιμο στο: https://www.eib.org/attachments/lucalli/20220286_energy_overview_2023_en.pdf

²⁰ Βλ. ειδικότερα το Σχέδιο REPowerEU, Διαθέσιμο στο: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:fc930f14-d7ae-11ec-a95f-01aa75ed71a1.0006.02/DOC_1&format=PDF

Έχοντας ως αφετηριακή παραδοχή ότι ο ιδιωτικός τομέας δεν αρκεί για την κινητοποίηση κεφαλαίων μεγάλης κλίμακας (θέση που έχει υποστηριχθεί και από το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ του Νταβός), καθώς και ότι ορισμένες επενδύσεις δεν ανταποκρίνονται πάντα στο κριτήριο μεγιστοποίησης κέρδους (πχ υποδομές μεγάλης κλίμακας με τεράστια αρχική επένδυση, βιώσιμες δημόσιες μεταφορές, υποδομές προσαρμογής στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, κ.α), **γίνεται αντιληπτό ότι η πράσινη μετάβαση προϋποθέτει σημαντική εμπλοκή του δημόσιου τομέα.**

Ακολούθως, ο ρόλος που αναγνωρίζεται στις δημόσιες επενδύσεις εγείρει ανησυχίες σχετικά το ενδεχόμενο αποκλίσεων μεταξύ κρατών-μελών. **Κράτη με στενά δημοσιονομικά περιθώρια είναι εκ των πραγμάτων σε δυσμενέστερη θέση έναντι άλλων που παρουσιάζουν περιθώρια δημοσιονομικής ευελιξίας και μπορούν να προχωρούν σε δημόσιες επενδύσεις.** Συνάγεται, επομένως, ότι οι «κίνδυνοι μετάβασης», οι κίνδυνοι δηλαδή που περιγράφουν το οικονομικό και δημοσιονομικό κόστος των πολιτικών που σχετίζονται με τον μετριασμό και την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή, είναι διαφοροποιημένοι μεταξύ των κρατών-μελών.

Εν προκειμένω, πρέπει να αναφερθεί η πρόσφατη μελέτη του New Economics Foundation, τα ευρήματα της οποίας αποτυπώνουν με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο το ζήτημα των αποκλίσεων και ανισοτήτων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Ειδικότερα προβλέπεται ότι:

- 13 κράτη-μέλη (50% του ΑΕΠ ΕΕ), μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, δεν θα μπορέσουν να κάνουν τις απαραίτητες πράσινες επενδύσεις ώστε να πετύχουν ακόμη και τους minimum κλιματικούς στόχους χωρίς ταυτόχρονα να μην παραβιάσουν το στόχο του ελλείμματος και του χρέους²¹.
- Πέντε (5) χώρες (Γερμανία, Αυστρία, Σλοβενία, Κύπρος και Μάλτα) θα μπορούσαν να αυξήσουν σημαντικά τις δαπάνες τους, με το ενδεχόμενο ωστόσο να αντιμετωπίσουν περιορισμούς διότι έχουν χαρακτηριστεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως «μεσαίου κινδύνου χρέους».

²¹ Οι χώρες αυτές είναι Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ολλανδία, Πολωνία, Βέλγιο, Φινλανδία, Τσεχία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Ρουμανία, Κροατία. Βλ. ειδικότερα "Half of Europe unable to spend enough to meet climate targets under current borrowing rules", New Economics Foundation, 28.04.2023, Διαθέσιμο στο: <https://neweconomics.org/2023/04/half-of-europe-unable-to-spend-enough-to-meet-climate-targets-under-current-borrowing-rules>

- Αντιθέτως, μόνο τέσσερις χώρες είναι σε θέση να κάνουν αυξημένες δαπάνες προκειμένου να πετύχουν μέχρι και τους πιο φιλόδοξους κλιματικούς στόχους που θέτει η Συμφωνία του Παρισιού (Σουηδία, Ιρλανδία, Δανία, Λετονία, ήτοι, συνολικά το 10% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ).

Αντίστοιχη διαφοροποίηση μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών παρατηρείται και όσον αφορά τον βαθμό έκθεσής τους στην κλιματική αλλαγή. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι χώρες της Νότιας και ΝΑ Ευρώπης θα εξελιχθούν σε κλιματικά hotspots και θα υποστούν δυσανάλογες περιβαλλοντικές και οικονομικές επιπτώσεις. Για χώρες με μειωμένα επίπεδα δημοσιονομικής βιωσιμότητας (όπως η Ελλάδα), αυτό σημαίνει ότι η προσαρμογή στις νέες κλιματικές συνθήκες καθίσταται αυτομάτως δυσκολότερη. Αν μάλιστα συνυπολογιστεί και το κόστος της ενεργειακής μετάβασης, προκύπτει μια τριπλή ευαλωτότητα (δημοσιονομική, κλιματική, ενεργειακή) με αναπόφευκτες επιπτώσεις στην οικονομική μεγέθυνση και την κοινωνική συνοχή²².

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Βάσει των ανωτέρω, γίνεται αντιληπτό ότι η ΕΕ επιδιώκει να πετύχει την απαιτούμενη ισορροπία μεταξύ της επίτευξης των πράσινων στόχων κατά τον επανασχεδιασμό της ενεργειακής της πολιτικής και της επιστροφής της σε συγκρατημένες οικονομικές πολιτικές (όπως δείχνει η άρση της ρήτρας διαφυγής του ΣΣΑ ή οι περιορισμοί των επιδοτήσεων στον νέο σχεδιασμό της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, πρωτοβουλίες όπως τα προαναφερθέντα νομοθετήματα καταδεικνύουν ότι η ευρωπαϊκή ηγεσία αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα για εξεύρεση λύσεων σε έναν κόσμο που προχωρά ταχύτατα και στον οποίο οι βασικοί της ανταγωνιστές αποδεικνύονται ταχύτεροι και αποτελεσματικότεροι στην υιοθέτηση μέτρων. Τα κρίσιμα ερωτήματα που ανακύπτουν έχουν να κάνουν με το κατά πόσο η πολιτική που ακολουθείται επαρκεί για την κάλυψη των επενδυτικών αναγκών, καθώς και αν θα υπάρξει κοινός σχεδιασμός της σε ευρωπαϊκό επίπεδο ή αν τα κράτη-μέλη, αντιθέτως, θα επωμιστούν μεμονωμένα το οικονομικό βάρος.

²² Βλ. σχετικά μελέτη του Παρατηρητηρίου Βιώσιμης Ανάπτυξης του Ινστιτούτου ΕΝΑ, Μάρτιος 2022, «Στόχοι, προτεραιότητες και πολιτικές της ενεργειακής μετάβασης στην Ευρώπη και την Ελλάδα». Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%87%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B1%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82/>

Στο σενάριο που η υλοποίηση των επενδύσεων επαφίεται στους εθνικούς προϋπολογισμούς (και άρα στη δημοσιονομική ευχέρεια κάθε κράτους) τίθεται ζήτημα άνισων δυνατοτήτων και αποκλίσεων μεταξύ των κρατών-μελών, ενώ στο σενάριο της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης το ερώτημα που προκύπτει έχει να κάνει με το ύψος και τη διάρκεια της χρηματοδότησης, καθώς και με το αν οι πόροι θα είναι νέοι/πρόσθετοι ή αν θα εξοικονομηθούν από άλλες κοινοτικές δράσεις.

Αναμφισβήτητα ωστόσο, η συστατική δημοσιονομική πολιτική που προκρίνεται στο εξής²³ δείχνει να μην αφήνει μεγάλα περιθώρια για φιλόδοξα εθνικά επενδυτικά σχέδια (ειδικά για κράτη με δημοσιονομική στενότητα, όπως η Ελλάδα). Ως εκ τούτου, στον δημόσιο διάλογο αναδεικνύεται όλο και πιο έντονα η συζήτηση για την μετεξέλιξη του Ταμείου Ανθεκτικότητας και Ανάκαμψης σε μόνιμο χρηματοδοτικό εργαλείο²⁴, καθώς και η αναγκαιότητα υπέρβασης των δημοσιονομικών περιορισμών και η υιοθέτηση ενός «πράσινου χρυσού κανόνα» (“green golden rule”) που θα εξαιρεί τις πράσινες επενδύσεις από τον υπολογισμό του δημοσιονομικού ελλείμματος. Αυτή η δημοσιονομική ευελιξία αποτρέπει το ενδεχόμενο κατακερματισμού της κοινής αγοράς εξαιτίας των άνισων επενδύσεων και των μεμονωμένων επιδοτήσεων που μπορούν να παράσχουν τα κράτη-μέλη στις οικονομίες τους.

Παράλληλα, η ΕΕ, ανταποκρινόμενη στην ανάγκη μακροχρόνιου σχεδιασμού, οφείλει να θεσπίσει ένα ολιστικό και μακρόπνοο επενδυτικό σχέδιο που θα μετουσιώσει τις αρχές και τους στόχους της Πράσινης Συμφωνίας σε βιώσιμα επενδυτικά projects, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες και ανάγκες κάθε κράτους και περιφέρειας. Η θέσπιση ενός τέτοιου επενδυτικού σχεδίου θα προσφέρει προβλεψιμότητα (κρίσιμη παράμετρος για δημόσιους και ιδιωτικούς επενδυτικούς φορείς), πηγή χρηματοδότησης (με την έμφαση να δίνεται στον μακροπρόθεσμο ορίζοντα και με δεδομένη τη λήξη του NextGenerationEU το 2026), βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας (έναντι αμερικανικών επιχειρήσεων που ωφελούνται από το πρόγραμμα IRA), και τέλος, προώθηση της «στρατηγικής αυτονομίας» της ΕΕ (μετριάζοντας την ανάγκη εισαγωγής ενέργειας, κρίσιμων πρώτων υλών και τεχνολογικών προϊόντων).

²³ Και που επιβεβαιώθηκε και από το πρόσφατο Eurogroup, βλ. “Remarks by Paschal Donohoe following the Eurogroup meeting of 13 March 2023”, Διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/03/13/remarks-by-paschal-donohoe-following-the-eurogroup-meeting-of-13-march-2023/>

²⁴ Βλ. ενδεικτικά: “Making Next-Generation EU a permanent tool”, Foundation for European Progressive Studies, March 2023, Διαθέσιμο στο: <https://feps-europe.eu/publication/making-next-generation-eu-a-permanent-tool/>, καθώς και “A role for the Recovery and Resilience Facility in the new fiscal framework”, Bruegel Institute, January 2022, Διαθέσιμο στο: <https://www.bruegel.org/comment/role-recovery-and-resilience-facility-new-fiscal-framework>

ENA

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ENA Ινστιτούτο
Εναλλακτικών Πολιτικών
Ζαλοκώστα 8, 106 71 Αθήνα,
+30 210 364 7912

info@enainstitute.org
www.enainstitute.org

